

SCHULTHEISZ EMIL: TESTI ORVOSSÁGOK KÖNYVE

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Az Országos Széchényi Könyvtár Oct. Hung. 500 jelzet alatt egy 80 lapos, XVII. századi kéziratos receptkönyvet őriz.

A kéziratot adattárában Magyary-Kossa is említi,¹ de – tévesen – Cod. Hung. 500 jelzetűnek írja. A tévedés valószínűleg Arányi Erzsébettől származik, aki a 'Fertőzőbetegségek Magyarországon 1600–1650' (Bp. 1911) című kultúrtörténeti munkájában az említett kézirat egy pestis elleni receptjét közli, s jegyzetében ugyanezt a téves jelzetet adja meg. (A nem orvos Arányi fent említett hétsoros receptközlésétől eltekintve a kézirat publikálatlan.)

A növedéknapló tanúsága szerint ez a hétíves kézirat öt (!) forintos áron, Rácz Károly tulajdonából került a Nemzeti Múzeum könyvtárába.

Az egykorú bőrbe kötött, oktáv alakú kézirat a XVII. század kevés magyar orvosi emlékének egy értékes és érdekes darabja.

A kézirat a 3. oldaltól a 73-ig ugyanazzal az írással íródott. Ugyanez a kéz írta a kötéstábla belső oldalára: „Anno Domini 1619 – Min(d)szent havának harmadik napján”. Az első két lap az indexet tartalmazza, ami alatt más írással ez a név áll: Samuelis Borz. Ugyanez az aláírás szerepel a kötéstábla belső oldalán is, utána az 1781-es évszám. Ezek szerint Borz Sámuel egy késői tulajdonosa lehetett a könyvnek. Másolója minden bizonnyal Szentgyörgyi János volt. (A kézirat a fejezetek, receptek, valamint custosok gondos elrendezettségével, kalligrafikus írásával csakis másolat lehet.)

A kézirat 65. lapján, a versón a következő mondat olvasható: „Finis illius libri Deo mihi opem ferente. Finivit Ioannes Szentgiorgi”. Ez alatt pedig: „Ab alio Authore tradita”. A könyvnek azonban e befejező mondat ellenére sincsen vége, mert az írás még a 73. lapig folytatódik, de már nem orvosi természetű dolgokat is tartalmaz.

Ez a rész egy Albertus Magnustól származó, az emberi test természetéről szóló idézettel kezdődik.

Albertus Magnusra való hivatkozást, ill. tőle származó idézetet egy másik XVII. századbeli magyar orvosságos kéziratban is találunk.² A nagy skolasztikus tudós természettudományos felfogása a XVII. században még erősen éreztette hatását. (Műveit a domonkos rendi Jamy 1651-ben adta ki.) Tőle eredő idézet XVII. századi kéziratban mindenesetre arra utal, hogy a mű írója művelt, természettudományosan képzett ember volt.

Kéziratunkban az eltérő írás a 73. lap versón veszi kezdetét.

A kötéstábla belsején olvasható a kézirat címe: 'Testi Orvosságok Könyve' ugyanolyan (modern) írással és tintával, mint a kézirat jelzete, a növedéknapló szám (1897/37), valamint az akkori katalóguscédula. Valószínű tehát, hogy ezt a címet az egyébként acephal kézirat a katalogizáláskor kapta. Címe kétségtelenül találó, mert a kis könyvecske „testi orvosságok” 329 receptjét tartalmazza. Indexe azonban csak 221 receptet sorol fel, majd félbemarad.

A kézirat orvostörténeti hovatartozását illetően úgy véljük, egyike a XVII. században eléggé elterjedt házi orvosságoskönyveknek.

A XVI. és XVII. században a nemesi, főnemesi családok udvartartásának háziasszonya nemcsak az ifjak nevelésére, hanem egészségére is vigyázott. Ő gyógyította azonban, mint ismeretes, a környék betegeit is. Tanult, egyetemet végzett orvos alig néhány volt az egész országban, azok is inkább a városokban telepedtek le. A félig-meddig orvosszámba menő borbélyok száma is csekély. Így válik érthetővé az a kiterjedt „praxis”, amit „nagyasszonyaink” folytattak; nemritkán igen nagy felkészültséggel. Gyűjtötték a jó recepteket és „receptá”-ikat kincsként őrizték. Gyógynövény szükségletük fedezésére fűszedő asszonyokat alkalmaztak. Koruk neves orvosaival levelezésben állottak tudásukat, receptgyűjteményüket bővítendő.

Az orvoslással foglalkozó asszonyok között Batthyányné Poppel Éva egyike volt a legismertebbeknek. Keresettebb „orvos” alig akadt nála ebben a korban. Rengeteg orvosságtudakozó levelet kapott. Mindegyikre részletes választ írt, és elküldte a megfelelő receptet.³

Pálffy Istvánné is foglalkozott orvoslással. 1636-ban egy orvosi könyvet küld Pálffy Pálnak, melyet ez leírat, és azután köszönettel visszaküld.⁴

I. Rákóczi Györgyné Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony főleg szembajokat és csonttöréseket kezelte. Ő egyébként a közösség egészségügyére is gondot fordított: Gyöngyösön ispotályt alapított. A kórház az ottani református egyház gondozásában állott. Fenntartására Fajzat nevű birtokát bocsátotta a gyöngyösi református státuson levők kezébe. „Susanna Lorantfi ad instantiam Evangelicorum Gyöngyösiensium pro xenodochio illorum praedium Fajzat confert” olvassuk a fejedelemasszony csetneki udvarbírájának, Dobóczi Péternek 1659. augusztus 7-én kelt oklevelében. A kórház 1667-ig állott fenn, amikor is a felekezeti villongásnak esett áldozatul. Ez év nyarán I. Rákóczi Ferenc katolikus jobbágysai rontották le az épületet.⁵

Minden nagyobb magyar udvartartásban megtaláljuk a házi gyógyszerterát, ami bizonyos mértékig orvosi ellenőrzés alatt állott. Erre utal többek között egy, Bornemisza Anna házi - patikájára vonatkozó feljegyzés: „Anno 1682. 25 septembris: két fekete patikalárában levő orvosságok Doctor Köpeczi Uram által revideáltattak”.

A házi gyógyszerterák mellett többnyire ott található az orvosságos könyv is, mely a gyógyszerek hasznát és felhasználását ismerteti, sebkezelési eljárásokat, idegentest eltávolítására szolgáló utasításokat tartalmaz. Ezek többnyire kéziratban voltak. Gróf Bercsényi Miklósné házi patikájáról pl. tudjuk, hogy az 106 dobozon, több mint 350 fluidumos üvegen kívül még egy – sajnos megsemmisült (vagy lappangó?) – kéziratot is tartalmazott 'Liber medicinalis Comitissae manu propria scriptus Hungaricus' címmel.⁶

Ilyen házi orvosságos könyv lehetett a 'Testi Orvosságok Könyve' is (ill. a kézirat első fele a 73. lapig).

A 73b. lapon következő írás gyakorlatlanabb kézre valló, primitívebb írás. Az itt következő receptek maguk is egyszerűbbek. Sok közöttük a mágikus jellegű.

Ami a kézirat forrását, illetve e másolat eredetijét és a szerző személyét illeti, ez egyelőre nyitott kérdés. A XVII. század elejéről (1628) Wespzeemi említi Madách Gáspár 'Haazy Apateka' című orvosságos könyvét. Ezt Wespzeemi még olvasta, azóta eltűnt.

1713-ból származik gr. Balassy Péter 'Házi apotéká'-ja, amiről azt hitték címlapja alapján, hogy Madách kéziratának másolata. Ezt a tévedést Daday András oszlatta el.⁷

A Testi Orvosságok Könyve Balassy Péter kéziratával egybevetve, azzal nem sok hasonlóságot mutat. De nem emlékeztet a korban legközelebb álló Fodor Patritius Pater Orvos-könyvére sem.⁸

Hogy Melius Juhász Péter 'Herbarium'-a (1578), Pécsi Lukács 'Füveskert'-je (1591) vagy Beythe András 'Füveskönyv'-e (1595) lettek volna a források, nem bizonyítható.

A Testi Orvosságok Könyvének tartalmát a következőkben vázolhatjuk: A legkülönbébb belső és külső hatású szereket – túlnyomóan gyógynövényeket – sorolja fel, minden különösebb rendszer nélkül. Mint az a receptek összetételéből, írásmódjából látható, az eredeti mű szerzője kora színvonalán álló orvos, vagy legalább orvoslással rendszeresen foglalkozó, művelt egyén lehetett. Olyan orvosságokat és gyógynövényeket jegyez fel, amik a XVII. század orvosi felfogása szerint farmakológiai hatást fejtettek ki. Erre utal az is, hogy a divatos koprofarmakonok jóformán teljesen hiányzanak.

Ezzel szemben a 73b. laptól kezdődő primitív írású rész fantasztikus eljárásokat közöl. Ezek ugyan megfelelnek a kor átlagembere gondolkozásmódjának, de orvosi könyvben már kevésbé használatosak. Pl.: „Hogi senki ne Lászon tégedet Az galambnak az moniát Süsd megh...” etc.

Az álmatlanság ellen közölt eljárás hatásához is kellett némi képzelőerő: „Az ki nem alhatik; Az feier wrmöt tedd az feie ala s el alhatik”.

A kézirat első fele afrodiziákumokat nem említ. A második rész írója erre nyilván súlyt fektetett, mert „Ha ferfiusagod megh all” kezdetű receptjében faolajban főzött ürmöt ajánl, immár belsőleg.

Mint az indexből is látható, sok – szám szerint 14 – különféleképpen írott antiluetikus vényt közöl. (A hatóanyag a legtöbb esetben a higany.) A szifilisz a XVII. században igen elterjedt betegség lévén, a luesz elleni gyógyszerek és szekrétumok elkészítéséhez is nagyon értettek az egyéb gyógyszerek készítésével is foglalkozó laikusok is.⁹

Szívfájás ellen több vény ajánl szarvasgombát. Két ilyen receptben a vivőanyag kámfor, aminek nyilván még hatása is volt.

A Terra sygillata e korban igen elterjedt és kedvelt gyógyszer volt. Könyvünkben több vény alkalmazza: „Terra sygillata haszna Az kin az okadas wagion awagi nem emeszthet tord megh ad inia rosa wizben” (ti. annak). Rendkívül érdekes a kézirat szerzőjének a rekedtséget körülíró meghatározása¹⁰: „Az kinek az sipia az torkában ala szal” (Borban főtt Celidoniát ajánl öblögetésre.) A belsőleg alkalmazott szerek között jelentős szerepet töltenek be a pestis elleni gyógyszerek. Jelentőségüket aláhúzza, hogy a szerző – a többi magyar nyelvű vénycímmel szemben – ezeket mind latin címmel látta el: 'Contra pestem' (49b. lap), 'De peste' (52b. lap).

A köszvény elleni ismert gyógyszerek felsorolását követi a „Reszezes embernek walo ital hogi ne ihassek” (aszalt gomba borban oldva, 47b. lapon), lévén a részegeskedés az akkori Magyarországon nem kevésbé elterjedt „betegség”.

Megtaláljuk a XVI–XVII. század egy másik közkedvelt gyógyszerét, három rákszemet is, amit köbetege ellen javall még gyermeknél is: „Az meli giermeket kw bant” (51b. lap).

Ha Paracelsus óta ki is mentek a divatból a többhasábos receptek, emléküik sokáig kísértett. A sok, túlnyomóan rövid vény között a Testi Orvosságok Könyve is megőrzött egy kéthasábra terjedő receptet. Címe: „Az eloe wizet igh kell czinalni.” Negyvenöt (!) ingredienciát sorol fel.

A belső betegségek között egyik leggyakoribb volt a vérhas. Számos erre vonatkozó vény főleg ciprus használatát írja elő.

Fontos eljárás volt a belső betegségek gyógyításában a purgáció. Ez magyarázza a felsorolt hashajtószerek sokaságát. A belsőleg alkalmazott szerek elkészítésénél kedvelték a könnyen bevehető electuariumokat. Az electuarium-formát „íz”-nek nevezték. A Testi Orvosságok Könyve is a legkülönfélébb receptekben alkalmazza.

A külsőleg használandó szerek között felsorolja a könyv az összes flastromokat, „irr”-eket, megadva azok pontos készítmódját. Egy ilyen „sebgioigittasrol” szóló eljárás után, a 64b. lapon a „probalt dologh” megerősítést olvassuk. A végvári harcok idején írt könyvben természetesnek tűnik „az puskagoliobis kiwetelireoll” írt eljárás ismertetése (55. lapon).

Gyakran találkozunk a „deakorium” különböző formáival is. Ez valószínűleg a diacodion elferdített alakja.¹¹ Nem hiányzanak a szemészeti receptek sem: „Haliagról Budai Tamasne orwossaga” (timsó-gálickő-tyúktójas fehérborban oldva, 3 x 3 cseppet a szembe – 71b. lapon). Egyébként ez az egyetlen recept, melynek eredetét a kézirat közli. A többi semmiféle ilyen irányú útbaigazítást, megjegyzést nem tartalmaz.

A szürkehályog műtéti gyógyítása akkoriban ismert és gyakorolt eljárás volt. Valószínű tehát, hogy a szembe cseppentett, enyhén adsztringáló szerek a zöldhályog és uveitis kezelésére szolgáltak. Erre utal egyik ilyen vény címe is; „haliagos szemnek faiasaroll” (a simplex cataracta nem fáj).

Feltűnő, hogy a Testi Orvosságok Könyve aránylag – hasonló korabeli könyvekhez viszonyítva – milyen kevés szülészeti és nőgyógyászati vonatkozású tanácsot, ill. receptet tartalmaz.

Néhány gyermekkori kőbetegségre vonatkozó utasításon kívül sajátságos módon mellőzi a gyermekbetegségeket is.

Sokat foglalkozik a kézirat a terjékkel, amit akkoriban igen sokféle betegség ellen használtak. A sokféle terjék-recept között megtaláljuk a közkedvelt és nagyra értékelt „arantias teriek”-et is (43b. lap). A sokat lovagló magyarok között gyakori betegség volt az aranyér, amit sülynek („swly”) neveztek. Higanyos kenőcs és folyadék volt a gyógyszere (24. lap). Találunk orvosságot „Merdekrol” (pleuritis), „Szeor feregh ellen”, „Pook maras wagi merges keleweni ellen”. A rossz higiénés viszonyok kedveztek a „folioso” (orbánc) elterjedésének. Gyógyításával sokat foglalkozik a kézirat. Főként antiflogisztikus kenőcsök használatát javasolja.

A 78b. és 79. lap a kézirat mintegy harmadik részének tekinthető. Elüt a 3–73. lap magyar nyelvű receptfelsorolásától, és lényegesen különbözik a 74. és következő lapok primitív receptjeitől.

A 78b. lap egy szabályszerű latin nyelvű hánytató-receptet közöl. A 79. lapon pedig Albertus Magnus 'Herbarium'-ából olvashatjuk néhány növény latin nyelvű leírását.

Több kitépelt lap csonkja után következik a 80. lap, amelyen egy „feier Deakorium” és egy vörös ír magyar nyelvű receptje fejezi be ezt az érdekes kéziratot.

---

¹ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. (*A továbbiakban: MOE*) III. 456.

² M. Tud. Akad. könyvtára: M. Cod. kis 8rét, 10. sz. Gyógyszerek.

³ Weszprémi: Succinta Medicorum Hung. et Trans. etc. IV. 309. (*A továbbiakban: Weszprémi*)

⁴ MOE. III. 351.

⁵ Kiadva: Sárospataki Füzetek, 1866. 463., Egyháztörténet, 1943. I. 35.

⁶ M. Könyvszemle, 1881. 285.

⁷ Vö. Magyar Orvos, 1930. 24. sz. és 1931. 1–2. sz.

⁸ Ismertette László Ferenc. Állatorvosi Lapok, 1930. 309.

---

⁹ Kramer említi még jóval később is, hogy egy magyar úr nyolc körmöci aranyért vette meg egy vénasszony luesz elleni szerének titkát (MOE. III. 414).

¹⁰ Magyary-Kossa régi magyar betegségnevei között nem szerepel.

¹¹ Vö. Magyary-Kossa: Régi magyar gyógyszernevek. (Bp. 1909).